

УДК 94(477) 336.201

В.М. Орлик
(м. Кіровоград)

СПІРНЕ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ ОПОДАТКУВАННЯ

У статті піднімається проблема поширення російського подушного оподаткування на населення Слобожанщини та Лівобережної України, показуються особливості цього процесу в указаних регіонах.

Ключові слова: оподаткування, податі, збори, подушне, Лівобережна Україна, Малоросія, Слобожанщина, козацтво, військові обивателі, селянство.

В статье рассматривается проблема введения российского подушного налогообложения на население Слобожанщины и Левобережной Украины, анализируются особенности этого процесса в указанных регионах.

Ключевые слова: налогообложение, подати, сборы, подушное, Левобережная Украина, Малороссия, Слобожанщина, козачество, войсковые обыватели, крестьянство.

The article deals with the problem of taxation of inhabitants In Slobozhanschina and Livoberezhna Ukraine; the peculiarities of this process in the mentioned regions are described.

Key words: taxation, taxes, fees, poll tax, Livoberezhna Ukraine, Malorosiya, Slobozhanschina, Cossacks, military citizens, peasantry.

Тяжкий стан російських фінансів у другій половині XVIII ст. стимулював експансіоністську політику самодержавства щодо нових територіальних надбань й використання їхніх ресурсів, у тому числі й фінансових. Більш жорстким до України, ніж у попередників, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідується інститут гетьманства, на українських теренах створюються за російським зразком Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об'єднується із російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування.

Проблеми історії інкорпораційних заходів імперського уряду в другій половині XVIII ст. не нові для історичної науки, проте дослідники не мають єдиного підходу до вирішення ряду важливих питань, зокрема уніфікації оподаткування населення Лівобережної та Слобідської України шляхом введення подушного оподаткування. Особливо спірною є хронологія цього складного інкорпораційного процесу. Так, зокрема, відомий російський історик В. Нупокоєв, досліджуючи державні податі й повинності селян європейської частини Російської імперії, без посилань на будь-які джерела стверджував, що на Лівобережній Україні для селян казенних, власницьких і монастирських 1765 р. вводиться підвищений подушний збір¹. Характеризуючи переведення

малоросійського (лівобережного) козацтва з подвірного на подушне обкладення, проф. В. Неупокоев використовує височайше затверджену доповідь сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф'єва «Об учреждении из всех Слободских полков особой Губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких полков» від 16 грудня 1764 р., згідно якої на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне², і його збір було розпочато 1766 р. Інші сучасні російські дослідники В. Захаров, Ю. Петров та М. Шаціло, розглядаючи еволюцію оподаткування від Київської Русі до 1917 р., повторюють тезу В. Неупкоева щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування, коли стверджують про те, що з 1765 р. з малоросійських селян і міщан стягувався уже подушний збір³.

Спробуємо розібратися, коли ж власне російська подушна система оподаткування поширилася на Лівобережну Україну (в офіційному імперському діловодстві – Малоросію) й зробила наступний крок до остаточної інкорпорації.

На Гетьманщині до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. У 1765 р. двори селян, міщан, підсусідків та козаків-підпомагачів замість попередніх «консистенських» зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим «рубльовим окладом». Уводиться обов'язкове використання в судах гербового паперу та ін.

Височайше затвердженою доповіддю сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф'єва «Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков» від 16 грудня 1764 р. на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне. Його введення вмотивовувалось необхідністю впорядкування зборів на утримання козацьких військ, сенатори наголошували, що «служба казачья состоит на содержании свойственничьем и подпомощников, и на сие общество расписываются, для содержания и снабжения каждого казака, ежегодныя складки, которыя непременно и равными никогда быть не могут; а как нередко случается, что, или во время, или после расписания таковой складки, из расписанного числа душ, многие переходами на владельческие земли и иными случаями выбывают, и остаётся иногда только половина, то уже одни оставшиеся, будучи принуждены содержать казаков и снабждать их всеми потребностями, не только в положенной на бывшее полное число складки облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость. Ежели же в таком случае уравнивать ту же складку по числу остающихся за убылью наличных душ, то должно быть всегда новым расчислениям и бесконечным замешательствам, без малейшего однако ж народу облегчения»⁴. Найбільш обтяжливими ці складки були в Острозькому полку, в котрому «складчики приписанным к ним казакам дают деньгами по 32, по 35

и по 38 рублей, дабы они, получа те деньги, сами себя содержали, и более уже ничего в год от оных складчиков своих не требовали»⁵. Грошові й натуральні податі й збори, що стягувалися на утримання слобідських і драгунських полків скасовувалися, а на утримання новостворених Слобідських легких військ, до того часу, поки не пройде межування земель і визначення майнового стану жителів, вводилося подушне. Імовірно, як один з варіантів, планувалося запровадження в регіоні поземельного оподаткування, але останнє залишилося лише в намірах сенаторів, а тимчасове подушне проіснувало аж до його скасування в імперії в другій половині XIX ст.

Ставки нового для Слобожанщини податку були чітко визначеними для різних категорій її населення. Так, для «свойственников, подпомощников и подсоседков», котрих разом нараховувалось 154 808 душ, податкова ставка складала 95 коп. з душі чоловічої статі в рік; для 328 814 душ поміщицьких і старшинських селян – 60 коп., а для тих 20 422 селян, що оселилися в донських станицях – 70 коп., як і в великоросійських губерніях; 22 329 обивателям нових Слобідських полків, що мешкали «на таких землях, на которых силка и продажа вина указами запрещена, с каждой души токмо по 85 копеек»⁶. Планувалося, що податкові надходження в новоутвореній губернії складатимуть 356 418 руб. 50 коп., з котрих 38 763 руб. 90 коп. мало витратитися на утримання трьох драгунських і одного гарнізонного полку*, 13 486 руб. виділялися на утримання губернської і чотирьох військових канцелярій, 50 тис. мало належати резервному фонду, на випадок недоїмок у наступному році, 200 тис. руб. додавалися до генеральної військової суми на утримання й постачання усім необхідним новосформованих слобідських легких військ, 14 295 руб. 40 коп., що збиралися з слобожанців, які оселились в донських станицях, залишали для потреб Війська Донського, а залишок в обсязі 39 873 руб. 20 коп. мав висилатися до штатс-контори на розсуд імператриці, яку сенатори просили «чтоб для непредвидимых иногда недостатков повелено было на первые два года, доколе новое Слободских полков учреждение, и сии полагаемые сборы на основании бездоимочного их получения надежно утвердятся, содержать в наличности, не употребляя их ни на какие другие расходы»⁸. Таким чином, близько 88,81% зібраних коштів планувалося залишити для фінансування місцевих полків і органів управління. Тобто влада досить обережно підходила до проблем фінансової політики в регіоні, намагаючись знайти симпатиків серед населення, яке себе ще остаточно не ідентифікувало з масою підданих імперії. Це було реалізацією на практиці тези Катерини II з листа до новопризначеного генерального прокурора А.А.Вяземського: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, и нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было; однако ж, и называть их чужестранными и обходиться с ними на таковом же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью, глупость.

* Сума була аналогічна тій, що раніше збиралася на ці полки.

Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу»⁹. Збір подушного розпочався 1766 р.¹⁰ Місцеве населення негативно сприйняло введення подушного оподаткування. А.Г.Слюсарський наводить ряд прикладів відвертого саботування урядового розпорядження мешканцями багатьох населених пунктів на Слобожанщині, яка першою з українських теренів відчула всі «переваги» російської податкової системи¹¹.

У другій половині 1783 р. травневим іменним указом Катерини II Сенату на теренах колишньої Гетьманщини, поряд із Харківським, Могилівським, Полоцьким, Ризьким і Виборзьким намісництвами поширюються російські податкові статті, а міста урівнюються в правах¹². Умотивовуючи таке реформування оподаткування в названих губерніях, імператриця посилалася «на необходимо нужные издержки» в них¹³. На Лівобережжі указ скасовував існуючий до цього «рублёвый оклад», українському купецтву належало сплачувати податі з капіталів «по совести ими объявляемых по одному со ста», як це вже було в Росії з 1775 р., міщани в повітових і губернських містах та казенних містечках мали сплачувати по 1 руб. 20 коп. у рік із кожної душі чоловічої статі; посполиті чи селяни різних категорій (державні, монастирські, церковні та поміщицькі) по 70 коп. на рік подушного, а державні селяни ще й по 1 руб. оброку з кожної душі чоловічої статі замість «работ и разных других поборов оброка»; з козаків «на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость, с каждой души мужеска пола по одному рублю по 20 копеек на год»; окрім цього із кожного рубля усіх перерахованих вище подушних зборів належало сплачувати по 2 коп. накладних¹⁴. Таким чином, податні стани в українських губерніях складали козаки, міщани й селяни. З фіскальних міркувань забороняються переходи селян після ревізії, у результаті чого українське селянство отримує остаточне закріпачення: «Для известного и верного получения казённых доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своём месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан»¹⁵.

У той же час, на території Чернігівського намісництва мешкали різні категорії населення, котрі залишилися поза увагою травневого указу, зокрема підсусідки та іноземні переселенці й ін. Тому 25 вересня того ж року Сенат видає спеціальний указ, що регулював оподаткування указаних мешканців. Відповідно до нього підсусідки й місцеві робітники обкладалися подушним на підставі указу від 3 травня, а щодо іноземних вихідців та іновірців, то вимагалось, щоб Чернігівська казенна палата «греков, волохов, болгаров, персиян, а также новокрещенных иноверцев поместила по силе именного от 3 мая сего года указа в оклад, смотря по званию каждого, в какое кто из них вступил или впредь вступит, с тем однако же, что если в том не будет ... каких ни будь законных препятствий, или имеются какие привилегии, по которым бы они от платежа по общему установлению окладов изъяты быть могли»¹⁶.

Усі ці заходи втричі збільшили надходження з Лівобережної України до імперської скарбниці, після 1783 р. вони склали 1 млн 195 тис. руб. на рік, проти попередніх 393,4 тис. руб.¹⁷ Травневий 1783 р. указ також вносив зміни в оподаткування на Слобожанщині. Так, для військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння й продажу горілки збільшувалися податкові ставки з 95 коп. до 1 руб. 20 коп. з душі чоловічої статі в рік, а ця ж категорія населення, що мешкала в районах, де не було такого права, мала сплачувати відтепер 1 руб. замість колишніх 85 коп., підвищувалися ставки подушного й для усіх категорій селян із 60 коп. до 70 коп.¹⁸ Щодо оподаткування купецтва, міщан, збору накладних з подушних окладів, то в цій частині указу повторювалися відповідні статті, що стосувалися трьох малоросійських намісництв – Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини.

Таким чином, у процесі інкорпораційних заходів імперського уряду в другій половині XVIII ст. відбулася уніфікація оподаткування населення Лівобережної та Слобідської України.

¹ *Неупокоев В.* Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындинский, АН СССР. – М.: «Наука», 1987. – С.23.

² Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – №12295. – С.1003–1006.

³ *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шаццло М.К.* История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – С.119.

⁴ Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. – С.1003.

⁵ Там же. – С.1004.

⁶ Там же. – С.1005.

⁷ Там же. – С.1006.

⁸ Сборник Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1871. – С.348.

⁹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА) – Ф.1710. – Оп.1. – Спр.1228. – Арк.5.

¹⁰ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – С.430.

¹¹ ЦДІА. – Ф.1760. – Оп.1. – Спр.107. – Арк. 1 зв.

¹² О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. – С.907.

¹³ Там же. – С.908.

¹⁴ Там же.

¹⁵ О сборе податей с греков, волохов, болгаров, персиян и прочих иноверцев, а также с подуседков и работников, обитающих в Черниговском наместничестве: Сенатский, 25 сентября 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15833. – С.1012.

¹⁶ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України. // Історія українського селянства. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – С.257.

¹⁷ О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям. – С.909–910.